Бучма О. В.
професор кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова,
кандидат філософських наук, доцент (м. Київ)

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ПІДҐРУНТЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОМІСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ: КРІЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ТА УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917–2018 рр.)

У 1991 році на політичній карті світу з'явилася нова країна – Україна. Здійснилася одвічна мрія українського народу про свою самостійну незалежну державу. 28 червня 1996 року Верховна рада України від імені Українського народу прийняла основний закон держави – Конституцію, яка визначила Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну й правову державу. Нарешті українці стали державною нацією, подолавши долею визначений історичний трагізм на цьому тернистому шляху.

Однак, отримавши свою суверенну державу український народ не вибудував за час незалежності власну, цілісну, самостійну, єдину Помісну Православну Церкву, яка діяла б на користь і благо всього українського народу, суспільства, держави.

Відомо, що територіальні межі помісних церков як правило співпадають з політико-адміністративним поділом, з державними та адміністративними кордонами. Але буває й так, що помісні церкви діють в кордонах, які склалися традиційно. Наприклад: Антіохійський Патріархат (включає території Лівану, Сирії, Іраку, Ірану, Саудівської Аравії та ін. держав Аравійського півострову), Олександрійський Патріархат (включає весь Африканський континент), Єрусалимський Патріархат, Константинопольський Патріархат і, нарешті, Московський Патріархат (включає майже всі незалежні країни колишнього СРСР, а також претендує на території Китаю, Японії та ін.). Проте, в цьому контексті позиція Московського Патріархату, як помісної церкви, суттєво і змістовно відрізняється від вище окреслених помісних церков.

Держави СРСР не існує, але Російська Федерація – одна з складових зниклої держави залишає за собою претензії не лише на матеріальний простір, а й духовно-релігійний простір своєї держави-попередниці (яка так само ніякого права на ці простори не мала, бо аналогічно була нащадком зруйнованої у 1917 році Російської Імперії.

Сто років тому назад упала імперія, яка століттями була тюрмою народів, націй, етносів, культур тощо, впала й розбилася на уламки. Але уламки тієї імперії – це ті народи (у тому числі й українці), які були колись поневолені і знедолені, та нарешті отримали шанс будувати нове своє вільне й щасливе самостійне майбуття. У 1917 році

все більшої гостроти набувають визвольні змагання українського народу. Серед політичних шукань державного будівництва молодої України чільне місце посіли пошуки самостійно впорядкованого духовно-релігійного облаштування нової держави, а саме – самостійної, повноцінної, автокефальної православної Церкви, що мала б стати духовним провідником народу через усі перешкоди до замріяного тисячолітнім поступом суспільного ідеалу.

Відтак, українці стали вільними у виборі будівництва своєї держави і церкви. 17 березня 1917 року створена Центральна Рада, яка розпочинає роботу по розбудові інститутів державності. Якщо І і ІІ універсали Центральної Ради обстоювали ідею автономності України в складі Росії, то ІІІ Універсал від 20 листопада 1917 року став першим актом конституційного характеру Української держави. Універсалом була проголошена УНР: "Віднині Україна стає Українською народною республікою". Хоча в Універсалі зазначалося, що Україна зберігає єдність з Російською республікою як федерацією різних і вільних народів. Ймовірно, що така політична орієнтація на Росію послугувала серйозною перешкодою для повноцінного творення власної Помісної Православної Церкви. Лише IV Універсал Центральної Ради від 22 січня 1918 року проголосив самостійність і незалежність України – суверенної держави Українського народу.

29 квітня 1918 року у Києві з'їзд хліборобів-землевласників одноголосно обрав гетьманом Павла Скоропадського. Розпочинається другий період української державності XX століття – монархічний. Центральна Рада була розпущена і оприлюднені "Грамота до всього Українського народу" та "Закони про тимчасовий державний устрій України". Значна увага в "Законах про тимчасовий державний устрій України" приділена питанням віри. Зокрема в розділі "Про віру" в ст. 9 зазначається, що першою в Українській державі віра є християнська, православна, а ст. 10 гарантує всім не належним до православної віри громадянам Української держави, а також усім мешканцям на території України користування "повсемісно свобідним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної" (Див.: Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 88). Відтак, можна стверджувати, що закладалося правове підгрунття організації Української Помісної Православної Церкви.

Третій період українського державотворення пов'язаний з діяльністю Директорії УНР. 22 січня 1919 року Трудовий конгрес ухвалив "Універсал Трудового конгресу" та "Закон про форму української влади". Далі в Директорії відбувається розкол. 15 листопада 1919 року влада переходить до Симона Петлюри. 11 січня 1920 року в Кам'янець-Подільському створена Всеукраїнська національна рада. Її мета – усунути Директорію, скликати передпарламент і оголосити тимчасову Конституцію УНР. Підготовкою нової конституції Української держави зайнялася створена з цією метою Правительственна комісія. В результаті був розроблений проект "Основний державний закон Української народної республіки".

Другий розділ проекту Конституції має назву “Православна Церква”. Артикул 12 закріпив, що “Православна Церква в межах Української держави є автокефальною, з патріярхом у Києві на чолі. Окремий закон визначить загальні основи організації Православної Церкви в межах Української Держави, застерігаючи її внутрішню автономію та не порушуючи канонічних постанов, а також визначить її права та відношення до держави”. Даний артикул в повній мірі юридично закріплює помісність Української Православної Церкви. Водночас інші артикули (24, 25, 26) Розділу “Права та обов’язки громадян гарантують кожному вільність сумління і віри, вільність зміни віри тощо” (Див.: Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – Київ, 1993. – С. 96-98).

Нажаль цей проект не був затверджений урядом УНР. Тому він залишився першим фундаментальним кроком (але не пройденим) до створення Української Помісної Православної Церкви. А міжпартійні та міжособистісні суперечності унеможливили в той час не лише створення Української Помісної Православної Церкви, а й відтягнули майже на століття становлення власної суверенної держави.

Четвертим періодом століття української визвольної боротьби є – радянський. Проголошення войовничого атеїзму мало наслідком руйнування культових споруд, закриття церков і перетворення їх на складські приміщення. Предмети культу, витвори церковного мистецтва конфіскували і продавали за кордон, священнослужителів відправляли до таборів, у заслання або позбавляли громадянства і висилали з країни. Період сталінізму трагічно позначався на культурному і релігійному житті тих націй і народів, які входили до складу Радянського Союзу, і які забезпечували життєвий простір нововідродженої Російської імперії. А їй не потрібними і, навіть, ворожими були будь-які прояви національних релігійних і культурних ідентичностей, рис і самобутностей. Тому величезні зусилля і засоби були кинуті державою на боротьбу з ними. У цьому контексті трагічною була доля й українського народу, його культурно-історичного поступу. Друга світова війна ненадовго відтягнула час остаточної нівеляції національної самобутності і одвічних сподівань на власну суверенну і незалежну державу. Чи не останнім інтитуційованим виразником цих ідей залишалася Українська Греко-Католицька Церква, бо українське православ’я докорінно винищене оросійщилося, або, краще сказати, стало радянським.

Релігія виконує інтегруючу, націоконсолідуючу, націозберігаючу і націовідтворюючу функції. Проте виконання цих функцій на благо однієї нації може призвести до руйнування засад національного буття іншої. Так професор А. Колодний визнаючи, що релігії взагалі не існує, слушно зауважує: “Це лише філософи і теологи дають узагальнююче її визначення і характеристику. Релігії поділяються на природні, національно-державні і світові. Але всі вони, функціонуючи в певному географічному, соціальному, побутовому та культурному середовищі, з необхідністю здобувають специфічне етнічне забарвлення. Так, немає православ’я взагалі. Догматично воно єдине, але у всьому іншому – національно самобутнє. Нав’язане

Москвою "руське православ'я є по суті російським" (Колодний А. Україна в її релігійних виявах. – Львів, 2005. – С. 221). Так Радянська влада, коли дещо захиталася задля самозбереження перейменувала на "руське", "саморозпустила" Українську Автокефальну Православну Церкву і організувала "входження" українських греко-католиків до нібито "матірної" Руської Православної Церкви. (Там само).

Після смерті Сталіна настає новий період суспільної атеїзації і боротьби з релігійним світоглядом. Тут ми спостерігаємо і визнання помилок в проведені науково-атеїстичної пропаганди серед населення, таких як приниження почуттів віруючих лекторами, безпідставне зображення віруючих людьми, що не заслуговують довіри, адміністративне втручання в діяльність релігійних об'єднань і груп, прояви грубощів у ставленні до духовенства. Була розроблена ціла система нових обрядів соціалістичного суспільства (суспільно-політичні, трудові, військово-патріотичні, дитячі, юнацькі, молодіжні, народні, сімейно-побутові обряди і свята). А Нова редакція Програми КПРС 1986 р. акцентує увагу на широкому поширенні нових радянських обрядів і звичаїв.

На основі партійних документів, які фактично виконували роль законів вибудовувалася відповідна система права. Конституція СРСР 1977 року закріпила рівність перед законом незалежно від ставлення до релігії (ст. 34), гарантувала свободу совісті, право сповідувати, або не сповідувати будь-яку релігію, відправляти релігійні культи чи вести атеїстичну пропаганду (ст. 52, Конституція УРСР 1978 року дублює цю статтю в ст. 50). Цікаво, що тут ми спостерігаємо завуальоване зрівняння атеїстичної пропаганди з відправленням релігійного культу.

Відомий релігійний діяч, правозахисник Гліб Якунін зазначав: "Московська патріархія ... що формально зберегла спадковість єпископату від історичного православ′я, використовуючи традиційні Богослужіння й образи ... фактично являлась підрозділом держбезпеки, головною функцією якої було обслуговування тоталітарного комуністичного режима ... принципи її організації теж не могли бути соборними, тобто відкритими для віруючих, для всеоб′ємної участі всіх православних християн у справах церковних. Побудова Патріархії відбувалась по іншим канонам, унаслідок чого з′явилась і по цей день існує воєнізована структура: симбіоз КДБ й дореволюційного Святійшого Синода" (Якунин Г. Подлинный лик Московской Патриархии. – Самиздат. – С. 1-2).

П'ятий період українського державотворення ознаменований проголошенням незалежності і реалізацією права українського народу на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. Відтак, Україна перейшла від формальної суверенності до реальної міжнародної правосуб'єктності та увійшла в складну систему світового політико-правового простору, окресленого глобалізаційним контуром.

Останнє десятиріччя минулого століття та перші кроки нового ознаменовані формуванням нової суспільної, правової, релігійної реальності в Україні. Ознакою якої є звільнення від ідеологічних міфів і догм та творення громадянського суспільства. Точкою дотику релігійної, суспільної, державної і правової діяльності є створення можливостей ставлення загальнолюдських ціннісних орієнтацій і духовних перспектив шляхом усунення протиріч у духовному житті і подолання морального і правового нігілізму.

Зниження ролі впливу держави, в умовах становлення громадянського суспільства, призводить до зіткнення індивідуальних інтересів (які часто-густо протилежно спрямовані), ескалації соціальних конфліктів та порушень розумного співвідношення свободи, рівності, справедливості тощо.

В такому випадку необхідне відновлення природної рівноваги між силами громадянського суспільства і державної влади. Важливим чинником, що може вплинути на збалансування громадянського суспільства і державної влади є релігія (Церква). Для здійснення цієї функції в Україні, практично в межах правового поля і системи суспільних відносин, створені всі можливості: Церква в суспільстві відокремлена від держави, а школа від Церкви. Тобто, Церква не може контролювати чи примушувати до дій чи бездіяльності громадян, виконувати державні, політичні, адміністративно-правові функції. Ознаками цього є відсутність правових форм союзу держави і Церкви, представництва релігійних організацій в державних органах, права законодавчої ініціативи релігійних організацій, не втручання в систему правосуддя та ін.

З іншого боку, держава не може втручатися у внутрішньо-церковні справи, канонічну діяльність, самоуправління; не може здійснювати державно-правовий контроль, примус у сфері релігійних відносин. Однак, держава забезпечує охорону законної діяльності релігійних організацій та захист прав віруючих, здійснює правову регламентацію діяльності релігійних організацій та контролює дотримання ними встановлених державою законів. Правовий режим Церкви в Україні визначений Конституцією України і деталізований в інших законодавчих актах української держави.

Власне, сам факт прийняття Конституції України 28 червня 1996 року є актом усвідомлення "відповідальності перед Богом" (КУ, преамбула), що є підтвердженням значимості релігійного чинника не тільки в історії українського державотворення та сучасного її стану, але й його ролі у поступі українського суспільства в майбутнє. Передусім, констатовано, що держава сприяє консолідації і розвиткові релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (КУ, ст. 11). Це є ознакою релігійного плюралізму. Гарантоване право на свободу світогляду і віросповідання та закріплений правовий режим Церкви в Україні: "Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від Церкви" (КУ, ст. 35). Заборонена діяльність політичних партій, що розпалюють релігійну ворожнечу (КУ, ст. 37). Обов'язки держави щодо релігійних організацій та обов'язки релігійних

організацій перед державою і суспільством визначені в законі України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Зв’язковою ланкою між Церквою і державою є Державний орган у справах релігії, який має забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і Церкви (ст. 30).

Задекларована рівність конфесій перед законом чинна лише в державно-правових відносинах. Про рівність релігій у суспільно-політичній сфері можна говорити з певною долею умовності. У суспільстві різні конфесії не завжди отримують однакове визнання серед громадян, адже історично його доля може бути зв’язана з певною конфесією. Так, в історії Україна тісно пов’язана з православною Церквою. Тому не випадково переважна частина населення України релігійно ідентифікують себе з Православ’ям. Значимість цієї конфесії в історії, культурі, державності, моральності, спадкоємності традицій українського суспільства не могла не бути відзначеною і на законодавчому рівні. Так, кодекс законів про працю України визначив такі Православні релігійні свята – Різдво Христове, Пасха (Великдень), Трійця, – як святкові і не робочі дні (ст. 73). Проте, зважаючи на багату палітру, поліконфесійність українського суспільства та проголошений релігійний плюралізм з гарантіями рівності, в цьому ж законодавчому акті закріплено: ”за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництва підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні ” (ст. 73). Варто додати, що 16 листопада 2017 року Верховна Рада України законом внесла зміни в статтю 73 Кодексу законів про працю України, котрими 25 грудня (Різдво Христове за Григоріанським календарем) визнано офіційним святковим днем в Україні. Згідно зі статтею 73 закону Різдво Христове – 7 січня і 25 грудня встановлені як святкові дні.

Як бачимо, відносини між державою і церквою в сучасній Україні окреслені чіткими правовими рамками соціально-демократичного устрою де є всі можливості для створення Української Помісної Православної Церкви. Отже, Україна є особливо багатою на досвід шляхів (трагічних і героїчних) боротьби за національне звільнення, будівництво держави і творення своєї Помісної Православної Церкви. Тут було випробувано: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, сподівання на допомогу зовнішніх сприянь (в минулому – 1917-20 роки і нині – 1991–2017 роки). Але це завдання не було виконане в повній мірі. Вирішити його (зокрема, створення Української Помісної Православної Церкви) може допомогти лише єдність кліру і мирян, що згуртують навколо себе справді національно-державницьку інтелігенцію.